

Олена БИСТРОВА

ФУНКЦІОНАЛЬНА СЕМАНТИКА ДОМІНАНТ ВОДА, ДОЩ, РОСА

Ця стаття – частина досить великого дослідження про формотворчі функції образів-домінант в українській та російській поезії. Ми розглядаємо лише три домінанти, які мають спільні функціональні риси, полігенетичне походження і полісемантичну сутність. Об'єктом дослідження є творчість Т.Шевченка, Ф.Тютчева, Євг.Маланюка, Ліни Костенко. Теоретичною і філософською основою роботи є твори Г.Сковороди, О.Потебні, Ф.Ніцше, К.Г.Юнга, О.Білецького, М.Бахтіна й інших.

Наскрізні образи-домінанти виступають у поезії як елементи поетичного висловлювання, які можуть впливати на формування характеру ліричного суб'єкта, спонукати його до відповідних дій, викликають у реципієнта певні асоціації, ведуть у підтекст, впливають на творення ліричного сюжету, бувають маркерами приналежності твору до певного напрямку, течії, літературної моди тощо.

Для світу, в якому жив народ ізраїльський, дощ був умовою всіякого оздоровлення і життя. Про це пише і Ф.Ніцше: "...бог Яхве був проявом усвідомленої сили, радості і надії: від нього сподівалися перемог і спасіння, з ним вірили, ніби природа дасть усе, що потрібне людям, насамперед **дощ** (підкреслено нами – О.Б.) [7, 355].

У давньосирійській міфології одна з дочок Ваала звалася "Покрита росою" і мала титул "Дочки дощу". Дощ, що падає з неба, був завжди образом Божого благословення. Бог говорив до людей часів Давида: "...буду посилати дощ у зручний час, і буде то дощ, що несе благословення". У псалмах співали дяку до Бога, бо "Він небо покрит хмарами, приготував дощ для землі та робить так, що гори покриваються травами".

Образи, запозичені від явищ атмосферних, набирають духовного значення. "Доложимо старань, щоб пізнати Господа; його прихід такий же неминучий, як світ ранковий, як своєчасний дощ..." Доброта Божого царя подібна до роси, яка вкриває рослини.

У Новому Заповіті доброта Бога з'являється у вигляді опадів. Всемогутній дає знати про себе через дощ, який він посилає з неба, "у врожайні роки кормить і радістю сповнює серця". Роса в Новому Заповіті не згадується. У середньовічній літературі часом іде мова про *дощ ласки*. У письменників, яких надихав Старий Заповіт, у християнських поемах роса і дощ – близькі символи [13, 41-42].

Канадський літературознавець, автор роботи "Великий код: Біблія і література" (The Great Code: The Bible and Literature, 1982) Нортроп Фрай так визначає символіку води: "Символіка води також має власний цикл: від дощів до джерел, від джерел до фонтанів, потічків і річок, від річок до моря або до зимового снігу, а тоді знову назад" [9, 131]. Ми б додали до цього переліку – людський піт і сльози.

У Шевченка переважає домінанта *сльози*, але й *вода* займає чільне місце в поезиці. У домінанті *вода* потужна розгалужена аура, семантичне поле: це й річки, море, дощ, потоки, ставки, це – Дніпро, дієслова *лити, пити*. Вода – це природа, невід'ємна ознака всюдисущої матерії, філософський смисл її розкривається у різних поезіях:

А з неба місяць так і сяє;

І над водою, і над гаєм...

[10, 3].

"Сфера філософської думки, – пише про Шевченка дослідник з діаспори Юрій Бойко, – була не чужа йому, а жагу до знання він мав колосальну і осягнув великої ерудиції" [1,18]. Філософський сенс з участю домінанти *вода* набирають усталені вирази, максими, що наближаються до авторських афоризмів: "Тече вода в сине море, / Та не витікає..." *Вода* – амбівалентний образ, це добро і зло. Нема земного життя без води, але у воді шукає людина і смерті собі від горя, смерть і горе можуть принести людині повільно, злива тощо. Ці грані значення домінанти усталені, перевірені людським досвідом, тому також втілюються в адекватні форми, наприклад, фраземи:

Нема куди прихилиться, –

Хоч з гори та в воду.

[10, 11].

Води чимало утекло...

[10, 248].

Це й біографічно-сповідальне: "Я до школи – носити воду школярам" ("Якби ви знали, паничі...") [10,460].

Носити *воду*, принести *води*, піти *за водою*, послати по воду, води напиться тощо – все це ознаки не лише народного побуту, це життя людини в цілому. Навколо цих виразів створювалися сюжети любовного або трагічного сенсу. Дві доміанти – *вода і сльози* – існують паралельно, але можуть і об'єднуватися в одному вислові метафоричного характеру (в неї сльози – вода). Від сліз, переживань Катерина шукає порятунку в обряді "принесення води": "...Вмиється сльозою, / Візьме відра, опівночі / Піде за водою." *Піти за водою* – значить вирішити свою долю:

Якби знала – не ходила б

Пізно за водою,

Не стояла б до півночі

З милим під вербою... [10, 42].

Уся парадигма значень доміанти *вода* й інших наскрізних образів пов'язана насамперед із народними звичаями, і, мабуть, саме це явище було причиною, як слушно зауважує Ю.Бойко, що, "коли доходило до більш-менш докладного розгляду вартостей поетичного генія Шевченка для світу, тоді навіть критики-чужинці опинялися під сугестією народницьких канонів" [2, 14].

З *водою* пов'язані різні прикмети, все це добре знав Шевченко, знав і паремії, утворені на тлі цієї доміанти: "...не хрестися – / Бо все піде в воду..." [10,42].

Дивилась, поки не осталося

Живого сліду на воді [10, 480].

Вода притягує до себе, у воду кидаються з горя, але воді ж довіряють потаємне, сидять над водою, слухають її. Вода очищує душу, заспокоює її – це одна з важливих функцій доміанти у Шевченка:

...Хто се, хто се

Сидить сумно над водою,

Чеше довгі коси?

[10, 125].

Вода оточує козаків, усе, що містить *воду*, – живе, одухотворене, діє синхронно з людьми: “І море ревнуло / Босфорову мову, / У Лиман погнало, / а Лиман Дніпрові / Тую журбу-мову / на хвилі подав” [10,157].

Епіграфом до поеми “Кавказ” бере Шевченко слова із Святого Письма з домінантними образами:

Кто даст главе моей воду,
И очесам моим источник слез,
И плачуся и день, и ночь,
О побиенных...

Иеремии глава 9, стих 1 [10,262].

Існують різні психологічні типи, що їх окреслив К.Г.Юнг (інтуїтивний, сенсорний, розумовий, емоційний), але він ще дав розподіл на два типи, які назвав “типом інтровертним і типом екстравертним” [12, 527]. Залежно від того, до якого типу схиляється людина, формується її особистість, у митців – їхня авторська манера як єдність сенсу і форми. Якщо доля людини зумовлена об’єктами його інтересів, то людина тяжіє до екстравертного типу (зовнішнього). Якщо ж доля іншої особистості зумовлена її власним внутрішнім життям, її власним суб’єктом, то людина ця тяжіє до інтровертного типу (в собі). Можна припустити, що Шевченко як особистість і психологічний тип тяжів до інтровертності, до аналізу внутрішнього світу, власних думок і почуттів. Він страждав за долю народу і рідного краю, але не вникав у його повсякдення, конкретику певної доби. Може, тому і *дощ* як фактор селянського добробуту, як мрія повсякдення не привертав його увагу і не знайшов відбиття у поезиї домінант, хоча так багато вологості, води, сліз, людських ридань.

Еволюція домінанти *вода* у Шевченка досягає вищої точки у біблійному пафосі, яким завершується творчий і життєвий шлях поета:

Нічим отверзуться уста;
Прорветься слово, як вода,
І дебрь-пустиня неполита,
Зцілющою водою вмита,

Прокинеться; і потечуть
Веселі ріки...

[10, 515].

Вода, роса, дощ – усе це наповнює своєю символікою поезії Ф.Тютчева. Крім різних джерел, це й сльози людські. Проникливо, світоглядно звучить мініатюра “Слезы людские, о слезы людские...” Наближуючи доміанту *сльози* до спорідненої *дощ*, поет створює гіперболізований образ-порівняння (сльози – струи дождевые): “Слезы людские, о слезы людские, Льетесь вы ранней и поздней порой... Льетесь безвестные, льетесь незримые, Неистощимые, неисчислимые, – Льетесь, как льются струи дождевые В осень глухую порою ночной”.

Гуманістичний пафос цього твору виразно перегукується із Шевченковим, і сенс його, і способи втілення асоціюються із Шевченковою поезією: одухотворення доміанти *сльози* створює діалогічну ситуацію. Це – висловлювання, реальна одиниця мовленнєвого спілкування з цілком чіткими межами. За межею цього висловлювання передбачається відповідь, відчутне очікування рецепції, можливо дискусії, незгоди. Конструктивна думка поета концентрується, підсилюється завдяки багатьом факторам, це – інверсії, повтори, риторичні вигуки, звертання, контрадикторні зіткнення (ранней – поздней), досить великий ланцюг метафоричних епітетів і гіпербол. Експресію підсилює і характер строфи – різновид октави – дактиль, римування (абвваб), класична октава – восьмивірш ямбічного ритму з усталеною схемою римування: абабабвв, рими – одно- і двоскладові (окситонні і парокситонні). Мініатюра Ф.Тютчева – вірцевий дискурс, в якому кожний наступний рядок спирається на попередній і завершується чітким компаративним висновком.

Доміантний образ *вода* стає ключовим із самого початку постичної творчості Ф.Тютчева. *Вода, роса, дощ* – усе це наповнює своєю символікою поезії Ф.Тютчева. Однією з функцій доміанти *вода* стає опозиційна стосовно меліоративних образів:

Под блеском их и зеленью роскошной
Следов не скроет мрачных бурь и вод?..

[8, 81].

Уже йшла мова про творення антитез, бінарних опозицій, контрадикторних зіткнень за участю домінант у різних поетів, проте Ф.Пютчев робить цю функцію провідною і психологічно зумовленою. Він починає нею свій творчий шлях і нею ж завершує його. К.Юнг висвітлює проблему протилежностей таким чином: "Санскритське слово, що означає пару протилежностей у психологічному сенсі – є Dvandva. Воно позначає будь-яку взагалі пару (наприклад, чоловік і жінка), спір, сварку, двобій, сумнів і т.ін. Пари протилежностей були створені вже творцем світу. "Далі для розрізнення дій він відокремив гідне від негідного і зробив так, що сотворіння підпадали утворенню парних протилежностей, як, наприклад, страждання і задоволенню" [11, 245].

Серед бінарних опозицій, в яких домінанта вода є алообразом, є у Ф.Пютчева такі: *вода – суша*, "горючие ночи природы – "ключевые воды", "ток подземных вод" – "шумный из земли исход". В антитезних конструкціях "дія" *води* – всеперемагаюча, негативний сенс відступає:

Еще в полях белеет снег,

А воды уж весной шумят...

[8, 155].

Або: "Она все льется – и, журча, Молчанье мертвое тревожит" [8, 189]. Опозиція може виникати і між проявами природних явищ (вода – рослини):

Хоть томится, хоть трепещет

Каждый лист твой над струей,

Но струя бежит и плещет,

И, на солнце нежась, блещет,

И смеется над тобой.

[8, 179].

Фігура протиставлення утворюється і тоді, коли домінанті ніщо не протиславляється: "Фей вилися хороводы Под водой и по водам" [8, 193]. Антинеза виникає навіть за участю ліричного суб'єкта і домінанти *вода* (ключ). Метафору доведено до ступеня авторської автології, це симфора, завдяки якій *ключ* – антипод суб'єкту:

Ко мне *навстречу* ключ бежит –

Он в дом спешит на новоселье,-

Я *лезу* *вверх*, где ель стоит.

[8, 186].

Бінарні опозиції, протиставлення, в яких доміманта *вода* завжди активна, конотації присутні неодмінно, вони інформують про експресію та вартісне значення слова-знака. Наприклад: "склон внонь оживших вод", "оживших" – ключ до розуміння образу весни.

Участь в опозиції не єдина поетична функція цієї доміманти, але вона – найвагоміша.

У Є. Маланюка образ води не став наскрізним. Проте є *дощ*, який утворює рідкісну метафору-прикладку: дощику-дяче, – Читай Псалтиря!

Уже йшла мова про те, що одним з наскрізних мотивів у Є.Маланюка є мотив холоду, зими, півночі, семантичний дескриптор цього мотиву досить об'ємний: студене море, зимна суворість, північний вітер, морозний вітер, зимна просинь, створює антитезу: "Морозом проймає теплі жили сухих", навіть і весна зимна:

Зимний квітець з снігом і вітрами –

Ця весна замерзла зеленцем.

Симфонія, а не прозорий сон,

Замерзлий в нерухомій, синій кризі.

[6, 364].

Серед розмаїття "зимних" метафор привертає увагу розкрита метафора "Холодний місяць – лисий метафізик" [6, 364].

До провідного мотиву *холоду*, *зими* тягнуться всі маланюківські домінанти – сон, колоративи, туман, тїнь і, звичайно, вода, бо це сніг, льод, туман, дощ, роса: "Б'ється з плюскотом зимна вода..." [6, 268].

Усталене випромінювання значень "холодного" дає підґрунтя для яскравої антитези, виникає опозиція полярних образів, яких, однак, об'єднує одна дія, тобто виникає "звільнення" від протилежностей, що в етичному плані повинно вести до порятунку [12, 246].

Вода й вогонь хай дику плоть покорчать,
Щоб степ узрів блакить і кораблі.

[6, 291].

Для домінанти *вода* Є.Маланюк знаходить свіжий сенс, ще майже ніким не вживаний, – *мертва вода*, хоча існує усталений вираз *жива вода*. *Мертва* вода не опонент *живої*, тому що вживається у цілісному метафоричному виразі (генітивна метафора) – “шклянка мертвої води” [6, 477]. *Шклянка* знімає з фраземи “мертва вода” відблиск магії і сприяє утворенню вислову, в якому міцно переплелися буденне з ірреальним.

Велике місто – вмістилище страждань людини і природи, що поступово знищується. *Вода* у природі дає людині благо, це символ життя і розквіту, але місто спотворює і це джерело. В урбаністичних віршах Є.Маланюка ця думка набирає форми від’ємного паралелізму.

Ключові образи тяжіють один до одного, доповнюють семантичне тло виразу, створюють потрібний настрій за допомогою допоміжних лексем-сателітів: “Лиш плюскіт скудної води Підкреслить смертний сон природи” [6,575].

У Є.Маланюка образ *води* оповитий сумом і гіркотою, підсилює відчуття самотності на чужині. І дощі – нерадісні, не звеселяють душі. У Ліни Костенко ж цей комплекс образів – поліемоційний. Палітра їх семантичних функцій також більш широка і значуща, а до того ж – романтична:

На росах і дощах настояний бузок...

[3, 306].

Сюди колись приходили чернички,

Блакитну воду брали із глибин.

[3, 326].

“Нектар дощу”, “срібен дощик”, “білі айстри в крапельках дощу”, “стоять жоржини мокрі-мокрі” – так митець поетизує свою домінанту. До її аури вона долучає й повінь. І хоча повінь – лихо, але й про неї поет пише у меліоративному дусі, бо тоді ще не було війни, було дитинство на Дніпрі, був милий Труханів острів, “острів Труханів”:

А повинь заливала верболози
 По саме небо і по самі котики.
 О, як було нам весело, як весело!

[3, 71].

“А потім бомби влучили у спокій...”

Семантично споріднених образів навколо домінанти *вода* у Ліни Костенко досить багато, всі вони створюють щодо людини доброзичливу ауру, навіть гроза, злива, буря, повинь, шаленство стихій, яке супроводжує людину в її щасливі хвилини:

Була гроза. Двори були як гроти.

Ревли потоки бурі і руді.

І, як важкі повільні бегемоти,

Машини йшли по фари у воді.

[4, 23].

На засадах семантичної близькості лексем *дощ-сльози* Ліна Костенко створює текст із промовистим заголовком “По-лицю-дощ” із сумним підтекстом про долю знищених племен.

Сльози і дощ – споріднені й у П.Тичини, це сполучення гірке і навіть трагічне.

Разом з тим, в іншому контексті, є тонке спостереження поета над рухом води, яка йому нагадує “віяло”.

Здавалось би, все, що можна, віддала домінанта, висічено з неї силу сенсів і відтінків значень, але знову і знову з’являється щось нове, непередбачене. Ось, наприклад, як у М.Рильського в буденному, екзистенційному смислі, приземлено, але опоетизовано, в оточенні чудових фарб – білої та синьої – вода дає притулок мирній дії.

Поза нашою увагою не залишилися такі домінанти, як *тїнь, дерево, небо, море, сонце, місяць, ніч, день* – усі вони наскрізні для всіх поетів усіх часів. Усі мають біблійні коріння, всі породжені міфами, відгомонам сивої давнини, всі пов’язані з природою, мають онтологічний сенс. Як відбувався перехід від природи до культури через постійне перелаштовування мережі уявлень, досліджував Клод Леві-Стросс, засновник структурної антропології. Він постійно намагався виявити фундаментальні універсальні структури підсвідомості, які шляхом видозмін здатні творити будь-які системи.

На путі цих штудій Леві-Стросс розглянув 187 міфів, показав їхню трансформацію у книзі “Сире та приготоване” (1964), що є першим томом чотиритомника “Міфології”.

Леві-Стросс вважав, що наука має тільки два шляхи дослідження: шлях редукціоністський та шлях структуралістський (від вищого до спрощення і – від окремого до узагальнюючої структури). “Мітичні оповіді є або видаються випадковими, позбавленими сенсу, абсурдними, однак, схоже, вони повторюються по всьому світові” [5, 346].

Так, міфи та їхні посланці – домінантні образи “повторюються по всьому світові”. І Леві-Стросс підкреслює: “Мое завдання полягає в намаганні визначити, чи був якийсь лад поза цим видимим безладдям, і тільки” [5, 346].

Дослідження наскрізних образів-домінант та їх функцій у поезії різних часів, різних митців доводить справедливість думок Леві-Стросса. Вимальовується система наскрізних образів, проте семантичні їх функції часто різняться залежно від психологічного типу поета.

Крім факторів, які роблять образ домінуючим (актуалізація, інтонація, “семантичний жест” за Я.Мукаржовським, синтаксис, принцип ейдетичної редукції, психологічний тип митця й ін.), наскрізні образи-домінанти виступають в поезії як:

- елементи постичного висловлювання, які можуть впливати на формування характеру ліричного суб’єкта, спонукати його до відповідних дій;

- такі, що викликають у реципієнта певні алюзії, ведуть у підтекст, створюють чіткий алюзивний фон;

- фактори, що впливають на творення ліричного сюжету, конкретизують його, сприяють завершеності;

- біблійні образи, ейдоси, архетипи з чітким семантичним і міфічним наповненням;

- зерна інтертекстуальності (домінанти і наскрізні мотиви, в яких вони функціонують);

- ядра міфів, їх міфотворча функція – у творенні міфосвіту поета;

- образи, що утворюють бінарні опозиції, контрадикторні ситуації, численні зіткнення, антитези, протиставлення;

– образ у функціях поетичного висловлювання (за Р.Якобсоном); символ біблійного походження, домінанта і міф, як слово, в якому фокусується твір в цілому (сон); сакральний знак;

– вибір образу митцем залежно від його психологічного типу (домінанта і психологічний тип митця);

– маркер інтертекстів; уживання однакових домінант не випадкове, вони стають текстовими атомами (Н.Е.Енkvіст), “повторюються по всьому світові” (К.Леві-Стросс); за видимим безладдям вбачається структура.

1. Бойко Юрій. Вибрані праці. Українознавство діаспори. – К.: Медокол, 1992. – 378 с.

2. Бойко Юрій. Вибрані праці. Творчість Тараса Шевченка на тлі західноєвропейської літератури. – К.: Медокол, 1992. – 378 с.

3. Костенко Л. Вибране. – К.: Дніпро, 1989. – 559с.

4. Костенко Л. Неповторність. – К.: Молодь, 1980. – 220с.

5. Леві-Стросс К. Міт та значення // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. – Львів: Літопис, 1996, – С. 343-357. Пер. Марії Зубрицької з англ. за виданням: Claude Zevitrauss/ Myth and Meaning // Conversations with Claude Zevi-Atrauss. – New-York/ Shocken Book/ 1978.

6. Маланюк Є. Поезії. – Львів: Фенікс, 1992. – 685с.

7. Ніцше Ф. Жадання влади // Фрідріх Ніцше. Так казав Заратустра. – К.: Основи. Вид-во Художньої літератури, 1993. – 415 с.

8. Тютчев Ф. Стихотворения. – М.-Л.: Советский писатель, 1968. – 427 с.

9. Фрай Нортроп. Архетипний аналіз і теорія міфів // Слово. Знак. Дискурс.- Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. – Львів: Літопис, 1996. – 109-136 с.

10. Шевченко Т. Кобзар. – К.: Дніпро, 1965. – 621с.

11. Юнг К.Г. Психологические типы. – М.: Университетская книга, 1998. – 109-136 с.

12. Брахманистическое понимание проблемы противоположностей // Юнг. К.Г. Психологические типы. – М. Университетская книга, 1998.

13. Цит. за: Manfred Lukker. Słownik obrazow i symboli biblijnych. З нім. Переклад К Романюка. 2 видання. – München. 1987.

Елена Быстрова. Функциональная семантика доминантных образов вода, дождь, роса. Часть довольно большого исследования о формообразующих функциях образов-доминант в украинской и русской поэзии. Мы рассматриваем только три доминанты, которые имеют общие функциональные черты, полигенетическое

происхождение и полисемантическую сущность. Объектом исследования является творчество Шевченко, Тютчева, Евг.Маланюка, Лины Костенко. Теоретической и философской основой работы являются произведения Г.Сковороды, О.Потебни, Ф.Ницше, К.Г.Юнга, О.Билецкого, М.Бахтина и других.

Сквозные образы-доминанты выступают в поэзии как элементы поэтического высказывания, которые могут влиять на формирование характера лирического субъекта, побуждать его к определенным действиям, вызывают у реципиента определенные аллюзии, ведут в подтекст, влияют на создание лирического сюжета, бывают маркерами принадлежности произведения к определенному направлению, течению, литературной моде также.

Olena Bystrova. Functional semantics of such dominating images as water, rain, dew. Functional semantics of dominating images water, rain, dew "is a part of a rather large research about formative functions of images in the Ukrainian and Russian poetry. We consider only three images, which have general (common) functional features, polygenetic origin and polysemantic essence. Object of a research is the creativity of Shevchenko, Tyutchev, Malanyuk, Lina Kostenko. A theoretical and philosophical basis of works the research are the products of Potebnya, Nietzsche, Jung, Biletskyi, Bakhtin and others.

Open images majorants act in poetry as elements of the poetic expression, which can influence shaping of a character of the lyrical subject to induce it to the certain operations, call in a recipient certain allusions, conduct in implication, influence creation of a lyrical plot, become the markers of a membership of a product to the certain direction, current, literary style too.